

ны параўнання (*взлѹмна-блѹткі, вяршынна-злѹны*), меры і ступені праяўлення якасці (*учарнела-чарнявы, шалѹна-злѹны*) і пад.

У мастацкім кантэксце складаны аказіянальныя прыметнікі адыгрываюць ролю самых нечаканых і адзінаковых у сваім родзе эпітэтаў, якія выступаюць у якасці сродкаў вобразнай характарыстыкі і садзейнічаюць глыбейшаму раскрыццю ідэі твора.

¹ Намитокова Р. Ю. Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. Ростов-на-Дону, 1986. С.99.

² Гл.: Агаронян И. В. // Вопросы теории и методики литературы и лингвистики. Уч. зап. Куйбышевского ГПИ. Вып.96. Куйбышев, 1971. С.191.

³ Гл.: Белова Б. А. // Русское слово в языке и речи. Кемерово, 1976. С.5; Агаронян И. В. // Вопросы теории и методики литературы и лингвистики. С.192.

Ю.Б.ДАРАФЕЕВА

АСНОЎНЫЯ КРЫНІЦЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВАЗНАЎЧАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ 20-х ГАДОЎ XX ст.

20-я гады нашага стагоддзя – адметны перыяд ў гісторыі развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі. Адметнасць палягае найперш у тых умовах, якія стварыліся на той час у Беларусі. Гістарычны лёс беларускай мовы склаўся так, што яе развіццё было не паслядоўным, як у большасці славянскіх моў, а перарывістым, да таго ж большаю часткаю яно працякала пры дзяржаўнай несамастойнасці краіны. Забарона беларускай мовы ў афіцыйным ужытку Варшаўскім сеймам у 1696 г., пазней, пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі, адмоўнае стаўленне да яе царскага ўрада стварылі перапынак у развіцці беларускай літаратурнай мовы больш чым на сто гадоў. Знаходжанне Беларусі спачатку ў складзе Польшчы, а затым Расіі не спрыяла чысціні гутарковай мовы беларусаў, якая напайнялася польскімі і рускімі запазычаннямі. У выніку згаданных акалічнасцяў была страчана сувязь з традыцыямі старабеларускай мовы, лексічны склад якой фактычна знаходзіўся ў своеасаблівай кансервацыі. Пры той сітуацыі, што склалася ў 20-я гады, калі лексічная база беларускай літаратурнай мовы была зменлівай і нетрывалай, стваральнікам беларускай тэрміналогіі даводзілася пачынаць амаль з нуля.

Да спосабаў утварэння лінгвістычных тэрмінаў пры напісанні аўтарамі адпаведных прац (граматык, падручнікаў і інш.) адносіліся наступныя: 1) ужыванне ў тэрміналагічным значэнні звычайнага слова (параўн.: *гук, склад, націск* і інш.); 2) запазычанне з іншых моў (параўн.: *прэдыкатыву, граматыка, прадлог* і інш.); 3) калькаванне, г.зн. стварэнне беларускіх тэрмінаў уласнымі сродкамі па запазычаных мадэлях (параўн.: *poten nominativus – імя назоўнае, морфология – формаслоўніца* і інш.); 4) канструяванне ўласна беларускага тэрміна (параўн.: *правапіс, прыпадабненне, дзейнік* і інш.). Выкарыстанне запазычанняў падчас працы над тэрміналогіяй сталася адной з адметных рысаў фарміравання новага пласта беларускай лексікі.

Пры ўкараненні ў лінгвістычныя працы іншамоўных тэрмінаў аўтары павінны былі зважаць на два наступныя фактары, якія знаходзіліся паміж сабой у пэўнай супярэчнасці. З аднаго боку, трэба адзначыць характэрную для ўсёй беларускай тэрміналогіі таго часу тэндэнцыю карыстацца ўласнымі моўнымі сродкамі: “Ужываньне т.зв. новатвораў, а таксама і чужаземных слоў дапускаецца толькі ў выпадках канечнае патрэбы і дзеля большае навуковае дакладнасці”¹. Такая акалічнасць звужала магчымасці пранікнення запазычаных кампанентаў у тэрміналогію, асабліва ў дачыненні да тэрміналогіі школьных падручнікаў.

З другога боку, нельга было не ўлічваць як адносную простасць ужывання запазычанняў (момант істотны, калі браць пад увагу тэрміновасць працы), так і іх інтэрнацыянальны характар, што спрыяе распаўсюджанню запазычаных тэрмінаў ва ўсіх навуковых дысцыплінах.

Адносна паходжання запазычаных тэрмінаў, а таксама іх кампанентаў можна вылучыць тры асноўныя крыніцы: тэрміны, запазычаныя з грэчаскай мовы, або грэцызмы; тэрміны, запазычаныя з лацінскай мовы, або лацінізмы; тэрміны, відавочна або магчыма запазычаныя з роднасных славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). Такія тэрміны ўмоўна назавем славянізмамі.

З той прычыны, што еўрапейская традыцыя ўжывання лінгвістычных тэрмінаў бярэ пачатак у асноўным з лацінскіх і грэчаскіх граматык, падобным запазычанням з іх надавалася належная ўвага. Таму ўяўляецца мэтазгодным з дапамогай сабраных намі дадзеных вызначыць тое месца, якое займалі тэрміны і кампаненты тэрмінаў лацінскага і грэчаскага паходжання ў беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі 20-х гадоў.

У пераважнай большасці запазычання выкарыстоўваліся для наймення раздзелаў лінгвістыкі, асобных мовазнаўчых паняццяў, моўных працэсаў і з'яў (этымолёгія, морфолёгія, граматыка, паўза, суфікс, прэфікс, флексія, прэдыкат, асіміляцыя і да т.п.), прычым некаторыя з памянёных тэрмінаў суіснавалі побач з беларускімі, нярэдка пры гэтым зусім выцясняючы іх (устаўка → суфікс, неазначальнік → інфінітыў, выказальнасць → прэдыкатыўнасць і інш.).

Не было ніводнага беларускага падручніка, аўтар якога цалкам бы ўхіліўся ад выкарыстання, у прыватнасці, лацінізмаў і грэцызмаў.

Разам з тым можна засведчыць, што колькасць лацінізмаў пераважае ва ўсіх аўтараў. Грэцызмы сустракаюцца радзей, пры гэтым у падручніку Б.Пачобкі "Граматыка беларускай мовы" (1918)² яны зусім не сустракаюцца, а ў падручніках Я.Лёсіка, што выдаваліся цягам усяго вивучаемага перыяду ("Пачатковая граматыка беларускае мовы" (1925), "Сынтакс беларускае мовы" (1924), "Фонэтыка беларускае мовы" (1926) і інш.), налічваецца ўжо 24 грэцызмы. Тлумачэннем такой акалічнасці можа служыць не толькі значна шырэйшы і глыбейшы матэрыял лёсікаўскіх падручнікаў, які, натуральна, вымагаў такіх тэрмінаў, але і некаторая схільнасць вучонага да выкарыстання інтэрнацыянальных тэрмінаў як сінонімаў уласнабеларускіх, а часам і як самастойных адзінак. Варта падкрэсліць, аднак, што ў першых працах Я.Лёсіка, якія мелі больш прыкладны характар (падручнікі "Практычная граматыка беларускае мовы". Ч.1 і 2 [1921–1922 г.]), колькасць грэцызмаў была мізэрная (параўн.: *фонэтыка*, *сынтакс*, *этымолёгія* і інш.), але ўжо ў 1924 г., калі з'яўляюцца працы больш спецыяльнага характару ("Сынтакс беларускае мовы"³), выкарыстанне тэрмінаў грэчаскага паходжання значна ўзрастае. Адначасова Я.Лёсік у 1924 г. прапанаваў уласнабеларускія адменнікі *формаслоўніца* і *гукаўніца* такіх, здавалася б, ужо звыклых тэрмінаў грэчаскага паходжання, як *морфолёгія* і *фонэтыка*, аднак прапанова ў далейшым не знайшла падтрымкі моваведаў. Магчыма, аўтар меў на ўвазе паралельнае выкарыстанне абедзвюх пар тэрмінаў у школьнай практыцы з мэтаю іх лягчэйшага ўспрыняцця і засваення вучнямі.

Лацінізмы гэтакаса ў меншай колькасці сустракаліся ў падручніках, прызначаных для пачатковых класаў, і ў значна большай ступені выкарыстоўваліся ў падручніках спецыяльнага характару. Варта засведчыць таксама і наяўнасць падручнікаў, якія былі перанасычаны лацінскімі і грэчаскімі запазычаннямі. Найбольш адметны прыклад – выдадзены ў 1929 г. падручнік А.Багдановіча "Беларуская мова"⁶, дзе лацінізмы і грэцызмы выкарыстоўваюцца часцей, чым у іншых аўтараў (параўн.: *суфікс*, *інфікс*, *флексія*, *дыфтонг*, *лябіялізаваны* (*гук*), *палятылізаваны* (*зычны*), *сонорны* (*гук*) і да т.п.).

Трэба адзначыць і шляхі, якімі лацінскія і грэчаскія тэрміны траплялі ў беларускую вучэбную літаратуру. Хаця падчас працы над тэрміналогіяй яе стваральнікі і звярталіся непасрэдна да лацінскіх і грэчаскіх слоў, аднак далёка не заўсёды апошнія траплялі ў беларускую тэрміналогію шляхам прамога запазычання, бо яна фарміравалася пад моцным уплывам рускай лінгвістычнай навукі.

Выкарыстанне лацінскіх і грэчаскіх тэрмінаў у разгледжаны перыяд у значнай ступені залежала таксама ад навуковай эрудыцыі аўтараў і прызначэння іх прац. Натуральна, што падручнік для людзей з сярэдняй адукацыяй дапускаў больш шырокае ўжыванне такіх запазычанняў, чым падручнік для пачатковай школы.

Тэрміны, ахарактарызаваныя вышэй як славянiзмы, цяжка паддаюцца дыферэнцыяцыі. Цяжкаса абумоўлена згаданай вышэй акалічнасцю: развіццё беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі пад моцным уплывам рускай. Згодна з сцверджаннем М.Байкова⁷, афіцыйная лінгвістычная праца вялася менавіта на базе рускай тэрміналогіі. Таму ў дачыненні да многіх тэрмінаў нялёгка вырашыць: ці гэта беларускае ўтварэнне, ці запазычанне з рускай мовы. Да лінгвістычных адзінак, якія можна аднесці як да рускай, так і да беларускай мовы, належаць: *прыстаўка*, *скланенне*, *дапаўненне*, *прымыканне* і да т.п. Некаторыя тэрміны маюць выразную агульнаславянскую аснову (*імя*, *корань*, *азбука*

і да т.п.), і толькі асобныя з іх маюць рускае паходжанне (*скобкі, саюз, прадлог* і да т.п.).

Сярод іншых славянскіх моў, адкуль маглі трапляць запазычанні, можна вылучыць прынамсі дзве мовы. Па-першае, польская мова, уплыў якой адчуваецца ў тэрміналогіі Б.Пачобкі (напрыклад: *займак, прыймак, берны (прыпадак)* – *zaimek, przyimek, biernik*). Па-другое, украінская мова, з якой таксама маглі быць запазычаны пэўныя тэрміны (параўн.: *прысуд, дзеяслоў, прыслоўе, прыёмнік* – *присудек, дієслово, прислівник, прийменник*), паколькі паміж навукоўцамі Украіны і Беларусі былі досыць цесныя ўзаемадачыненні.

Апроч тэрмінаў, запазычаных з вышэйразглядаемых моў, у лінгвістычнай літаратуры 20-х гадоў сустракаюцца адзінкі, якія былі запазычаны з нямецкай мовы (параўн.: *шыффт, абляўт*).

Такім чынам, можна сказаць, што запазычанні адыгралі пэўную ролю ў фарміраванні беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. На пачатковым этапе яе развіцця працэнт ужываных запазычанняў у падручніках быў нязначны. Пачынаючы з сярэдзіны 20-х гадоў, колькасць такіх тэрмінаў расце, пры гэтым яны часта выцясняюць уласнабеларускія (*выказальнасць* → *прэдыкатывнасць, кругасказ* → *пэрыод* і г.д.). Да сярэдзіны 30-х гадоў фарміруецца даволі ўстойлівы склад запазычаных тэрмінаў у лінгвістыцы, якія ў асноўным захаваліся да нашага часу. Прычым некаторыя такія тэрміны выцеснілі беларускія адменнікі, іншыя ўтварылі з імі сінанімічныя пары (напрыклад: *прэфікс* – *прыстаўка, флексія* – *канчатак* і г.д.) і выкарыстоўваюцца побач і ў сучаснай мовазнаўчай літаратуры.

¹ Бюлетэнь Інстытута беларускае культуры. 1926-27. Менск, 1927. С.31.

² Рацобка В. *Hramatyka bielaruskaj mowy*. Wilnia, 1918.

³ Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. 4-е выд. Менск, 1926; Ён жа. Беларуская мова. Пачатковая граматыка. Менск, 1924; Ён жа. Граматыка беларускае мовы. Фонэтыка. Менск, 1926; Ён жа. Граматыка беларускае мовы. Морфалёгія. Менск, 1927.

⁴ Лёсік Я. Практычная граматыка беларускае мовы. Менск, 1921; Ён жа. Практычная граматыка. Часьць I. Выд другое, пераробленае. Менск, 1922; Ён жа. Практычная граматыка беларускае мовы. Часьць II. Кароткі курс этымолёгіі і сынтакс. Менск, 1922.

⁵ Лёсік Я. Сынтакс беларускае мовы. Менск, 1924.

⁶ Багдановіч А. Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі. Менск, 1927.

⁷ Байкоў М. // Польша. 1928. №3. С.145.

Т.А.ГРАЧЫХА

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ФАУНІСТЫЧНАЯ НАМЕНКЛАТУРА ЯК СІСТЭМА

Навуковая заалагічная наменклатура ўяўляе сабой сістэмную арганізацыю, асобую падсістэму ў лексіцы сучаснай беларускай мовы, у якой номены як адзінкі гэтай сістэмы лагічна ўзаемазвязаны і ўзаемазалежны на ўзроўні сістэматычнай класіфікацыі з фауністычнымі паняццямі. Гэтым заалагічныя номены адрозніваюцца ад тэматычных назваў жывёл у народнай мове. Адзначаная сістэмнасць зоанаменклатуры звязана з яе іерархічнай арганізацыяй.

Наогул, трэба адзначыць, што універсальнымі відамі адносін, у якія можа ўступаць слова, у мовазнаўстве лічацца: 1) іерархічныя, 2) сінагаматычныя і парадыгматычныя, 3) варыянтныя¹. Значэнні адных слоў, што абазначаюць назвы жывёл, звязваюцца са значэннямі іншых назваў і ўтвараюць фауністычную лексіка-семантычную падсістэму слоўнікавага складу мовы. Для яе характэрна іерархічная арганізацыя сувязей паміж словамі, у аснове якой ляжаць імплікацыйныя адносіны лагічнага характару. Апошнія вызначаюцца тым, што відавныя заалагічныя паняцці семантычна падпарадкоўваюцца родаваму сігніфікату, які ўяўляе сабой шырэйшае паняцце, – гэта значыць, характарызуюцца гіпоніма-геперанімічнымі адносінамі. Напрыклад, найменні *качка, ластаўка, галка* падпарадкоўваюцца назве *птушка*. Яны з'яўляюцца гіпонімамі ў адносінах да гіпероніма *птушка*. Мовавед Б.А.Плотнікаў зазначае, што відавым паняццям прыдатна ўласцівасць, якая характэрна і для родавага паняцця, адсюль вынікае магчымасць называць відавое паняцце родавым² (напрыклад, слова *плотка* можам замяніць словам *рыба*). Родавідавныя (або гіпанімічныя) сэнсавыя адносіны, якія ствараюць іерархічную сістэму класаў фауністычнай лексікі, характарызуюцца транзітывнасцю (апасродкаванай падпарадкаванасцю праз